

социјализма у смислу обезбеђења интереса било радничке класе у целини било појединачног човека.

Негде је решење на средини. То је готово све што данас знамо. Ми треба да имамо извесне елементе тржишта, нарочито у оквиру сектора потрошних добара и треба да имамо принципе који ће омогућити максимирање личних интереса и учешћа појединаца у производном процесу и расподели добити. Али, с друге стране, ми треба да имамо, и то стоји, ја не бежим од те речи јер не мислим да је то систем административни већ да је то систем економски, — више централизовано усмерено дириговање привредом које треба да обезбеди основне задатке социјалистичког развитка. Остаје да се види које. Јер то је претпоставка, по мом мишљењу, било каквог планирања које има социјалистички карактер. Јер социјалистичко планирање није само свесно планирање него и планирање за социјалистичке друштвене односе који могу с обзиром на специфичност постојећих услова, да се посредством плана различито остварују.

Према томе да ли ми желимо да регулишемо проблем расподеле дохотка или да усмеримо бржи развитак наше земље зависиће и степен централизованости планске акције федералних органа у таквом једном систему. Ако ми сматрамо да у нашој перспективи за следећих десет до петнаест година треба да остваримо стопу пораста друштвеног производа који неће прелазити 3—5%, нама више централизованог планирања, по моме мишљењу, не треба. А ако сматрамо да је наш привредни развитак спор и да је питање заосталости наш основни економски проблем, онда стопа пораста мора бити далеко већа а централизованост планирање је нужни императив.

У Преднацрту Устава, по моме мишљењу, та питања нису решена а требало би да нађу места у њему.

ДИСКУСИЈА О ПОЈМУ „ОСЛОБОЂЕЊА РАДА“

Асистент Александар Ваџић: Ослобођење рада, по општем значају којим му је у Преднацрту дат, последицама на друштвено-економске односе које из њега произилазе, као и по учесталости којом се јавља у Преднацрту Устава и дискусијама које се око њега воде, представља свакако једну од најзначајнијих начела новог Устава. Због тога свакако заслужује да се и на овој дискусији о њему каже неколико речи.

И површна анализа текста Преднацрта показује да је реч о једној веома сложеној категорији чија се садржина не може схватити само на основу етимолошког значења употребљених израза. До правог смисла и значења ослобођења рада може се доћи само пажљивом анализом уставних одредаба, при чему треба да се утврде пре свега оквир и садржине ослобођења о коме је реч, односно да се утврди, прво, о чијем је ослобођењу реч и друго, да се утврди у чему је садржина тог ослобођења. Морам да признам да мени садржина овог појма није одмах била сасвим јасна, што може бити последица моје заинтересованости пре свега за

економско а мање за политичко и социолошко значење тога појма. Због тога сам одредбе у којима се овај појам помиње, као и делове реферата друга Кардеља о ослобођењу рада прочитао са посебном пажњом. Моја запажања у вези са тим појмом су следећа.

Ослобођење рада, као што је познато, истакнуто је као једно од начела социјалистичког друштвено-економског система, појављујући се као један од елемената који чине „неприкосновену основу положаја и улоге човека: „Ослобођење рада, које се обезбеђује укидањем најамних односа и стварањем таквих друштвених односа у којима радни човек одлучује о обнављању и проширивању материјалних услова свога живота, рада и напретка, као и свестраним развитком производних снага усмереним и усклађеним друштвеним планирањем у коме учествује и сам радни човек и који служи таквом његовом положају“ Преднацрт Основна начела, II, став 4). Већ ова одредба начела Преднацрта даје елементе на основу којих се може доћи до извесних закључака о оквирима и садржини овог појма, али се мора признати да сам термин „ослобођења рада“ још увек није довољно јасан. Посматрајући га са економског аспекта мислим да са становишта прецизности изражавања овај термин није најсрећније изабран. На овакав закључак упутила ме је анализа оних делова реферата друга Кардеља који се односе на ослобођење рада, из кога ћу навести само неколико места.

Пре свега у делу реферата који је посвећен основним друштвено-економским покретачким снагама социјалистичког напретка као први међу факторима који сачињавају ове снаге истиче се интерес ослобођеног рада, подразумевајући под тим „материјални, социјално-политички, културни и духовни интерес човека на радном месту, човека који равноправно одлучује како у производњи и раду, тако и у расподели [...]“ (Преднацрт, с. 84—85). Из овог текста произилази да се под ослобођењем рода у ствари подразумева ослобођење човека на радном месту, односно радних људи. На исти закључак упућује и следећи став о овом питању, где се значај ослобођења рада за социјалистичко друштво упоређује са значајем који је за буржоаско друштво имала приватна својина. Наиме, по том ставу „Камен-темељац социјалистичке државе и социјалистичке демократије прелазног периода је, међутим, ослобођење рада од сваке експлоатације и од сваког најамног односа“ (с. 85). Очигледно је да се овде под радом у ствари подразумевају произвођачи или радни људи уопште, будући да у економском смислу речи само човек може бити експлоатисан, као што само човек може бити у најамном односу.

Овакав смисао по нашем мишљењу имају и ставови о ослобођењу рада у оквиру излагања посвећеном друштвено-економском уређењу: У том делу реферата се каже: „Према томе, ако у Преднацрту Устава говоримо о слободном раду или ослобођењу рада, онда при томе, наравно, не мислим на постојање апсолутне слободе у садашњим условима нашег друштва, нити да је процес ослобођења рада завршен, него само на то да је радни човек ослобођен експлоатације и бирократско-етапичке самовоље [...]“ (Преднацрт, с. 96). Најзад, извесне елементе за доношење закључка о садржини појма ослобођење рада налазимо мало даље, где се

после објашњавања нужности постојања извесних централизованих друштвених функција указује да су оне пре свега „одраз, оквир и средство оних односа што настају у друштвеној бази на основу ослобођеног рада, односно самоуправљања радних људи [...]“ (с. 97).

Сва ова наведена места дају нам више елемената на основу којих би се могло доћи до прецизније представе о појму ослобођење рада. Што се тиче првог питања које смо у вези са њим поставили, питање оквира овог појма, из наведених места излази недвосмислен закључак да се ослобођење о коме је реч односи на раднике, произвођаче или, што је тачније, на радне људе уопште, тако да употребљени израз рад у ствари има преносно значење, означавајући радничку класу, односно радне људе уопште. Иначе, уколико бисмо остали на економском појму рада, који је мени најближи, мислим да се у том случају израз ослобођење рада не би могао прихватити. Наиме, рад се може схватити као трошење људске радне снаге у процесу рада у коме се троше и други, материјални елементи, или се може схватити као утрошена и у производима опредмеђена радна снага, као опредмеђен рад. (Овог момента није битна подела рада опредмеђеног у једном производу на пренесен и новододати рад, те је стога ни не узимамо у обзир.) И једно и друго значење је такво да се из њега не може ставити термин ослобођење — процес производње ће увек укључивати у себе трошење људске радне снаге, као што ће се, посматрани са тог аспекта производи људског рада увек моћи дефинисати као резултат рада, односно опредмеђен рад. Схваћен на овакав начин рад се никад не може ослободити. Због тога као једино могуће значење термина рад у појму ослобођење рада остаје оно које смо напред поменули, у коме рад у ствари значи синоним за радничку класу, произвођаче или радне људе уопште.

Уколико је то значење, које је по нашем мишљењу једино и прихватљиво, управо оно које су му редактори Преднацрта хтели дати, сматрамо да тај израз није довољно прецизиран јер се из њега самог не може доћи до његових оквира ни садржине. Уосталом, сматрамо за потребно да напоменемо да је формулацију „ослобођење рада“ својевремено критиковао и Маркс у *Критици Готског програма*. Наиме, чл. 4 овог програма је предвиђао: „Ослобођење рада мора бити дело радничке класе у односу према којој су све остале класе само једна реакционарна маса.“ Критикујући овај став Маркс каже: „Прва строфа узета је из уводних речи Статута Интернационале, али је „поправљена“. Тамо се каже: „Ослобођење радничке класе мора бити дело самих радника“, овде, напротив, „радничка класа“ има да ослободи — шта? „рад“. Нека разуме ко може“ (*Критика Готског програма*, Београд, 1950, с. 25).

Толико о оквирима овог појма. Што се тиче његове садржине, изложени ставови омогућају нам да до извесних закључака дођемо и у том погледу. Из њих се види да се ослобођење рада може дефинисати прво на негативан начин — у ком погледу се ослобођење рада (радничке класе, радних људи) појављује као укидање експлоатације и најамних односа сваког облика, као и отклањање сваке „бирокуратско-статистичке самовоље.“ Негативно дефинисано ослобођење рада, дакле, представља уки-

дање оних граница слободе и афирмације човекове личности које су по реклом из ранијих друштвено-економских система или су производ специфичних деформација које се јављају у првим годинама изградње социјализма. Позитивно дефинисано ослобођење рада (односно радних људи) представља у ствари самоуправљање радних људи у свим областима друштвеног живота, пре свега у области материјалне производње, односно такав положај радног човека у коме он „равноправно одлучује како у производњи и раду тако и на расподели“, чиме се процес производње од управљања људима претвара у управљање стварима.

Закључак ових излагања био би да појмови „ослобођење рада“, „ослобођен рад“ и „слободан рад“ нису најсрећније изабрани јер не изражавају тачно садржину коју треба да изразе. Имамо утисак да су редактори Преднацрта желели да њима сажму у један израз садржину која се иначе могла формулисати само на описан начин, и да су стога, идући за општошћу, обухватношћу термина изгубили у прецизности и јасноћи. Због тога сматрам да би можда било повољније решење да се на појединим местима у Преднацрту употребљен израз „ослобођење рада“ замени изразом који је шири али прецизнији, утолико што би непосредно указивао на садржину која се у реферату друга Кардеља види далеко јасније него у тексту Преднацрта. Тако се, на пример, израз ослобођење рада у основним начелима Преднацрта (Основна начела, II, ст. 4) може сасвим заменити изразом ослобођење радних људи, ослобођење радног народа или неким сличним, а мислимо да не би било непремостивих тешкоћа да се то учини и на осталим местима.

Проф. др. А. Гамс: Што се тиче „ослобођења рада“, о коме је говорио друг Ваџић, мени се чини да је Маркс много говорио о ослобођењу рада. Додуше, он је о томе више говорио у својим тзв. раним радовима. Касније се мање бавио тим проблемом.

Са филозофског гледишта посматрао јасно је шта је он под тим ослобођењем рада хтео да каже. Кад је говорио о својини у својим раним радовима он је истакао условљеност настанка класног друштва од својине. Тај моменат је настао онда кад се рад одвојио од средстава за производњу.

Асистент Ваџић: Ја се не бих могао сложити са формулацијом по којој се рад одваја од средстава за производњу. По мом мишљењу, то може имати само преносно значење, односно означавати да је произвођач одвојен од средстава за производњу — а то се своди на оно што сам раније рекао, да се под ослобођењем рада у ствари подразумева ослобођење радничке класе, произвођача или радних људи уопште.

Проф. др. Гамс: У првобитној заједници власник је сам радник који ради својим средствима за производњу. Доцније онај који ради није власник. У том смислу се одваја рад од средстава за производњу.

Асистент Ваџић: Мислим да је правилније рећи да је одвојена својина над средствима за производњу од произвођача, пошто је рад увек спојен са неким средствима за производњу. Другим речима, садржински посматрано, функција произвођача и функција власника на средствима

за производњу, које су раније биле спојене у једној личности, у класном друштву су развојене. Међутим, рад се и даље обавља средствима за производњу па се у том смислу не би могло рећи да се рад одваја од средстава за производњу.

Проф. др. Гамс: Рад као технолошки процес, то је тачно. Међутим, рад као друштвена установа, не говорим о праву, него рад као друштвена установа одваја се од средстава за производњу, — то су две разне установе, једно је својина, а друго је рад. Радник није власник, то значи одвајање рада. У тим радовима Марксовим речено је да подруштвљавање својине значи спајање рада са средствима за производњу. У том смислу рад се спаја са средствима за производњу на тај начин што радник заиста присваја средства за производњу, што између радника и произвођача не постоји никаква друга друштвена установа, не постоји никаква правна установа. Као, на пример, ропство, кметство или најамни рад.

У том смислу у класном друштву одваја се рад од средстава за производњу, а социјализам тражи спајање рада са средствима за производњу. Зато, колико сам ја разумео ствари, он говори о ослобођењу рада у социјализму што се рад поново спаја са средствима за производњу. Али разуме се, поново спајање рада са средствима за производњу не значи само институционално спајање, само нормативно декларисање. Са тим се потпуно слажем.

То смо видели у Совјетском Савезу кад са национализацијом средстава за производњу уопште није дошло до ослобођења рада. Ако бисмо упрошћено формулисали ствари, ни масе, ни произвођачи нису имали средства за производњу него бирократски слој. Међутим, ако радник ради средствима за производњу која су друштвена, ако рад радника у оквиру друштвене својине не експлоатише неки други власник средстава за производњу већ он добија део сразмеран свом раду, онда се на тај начин спаја са својином. То је процес ослобођења рада, друштвени процес ослобођења рада.

Разуме се, имамо и других аспеката тога проблема: да ли рад у друштву и психички, психолошки може бити слободан. То је питање у које овде заиста не треба улазити. Али оно што је о питању о којима дискутујемо Преднарт је хтео рећи то да уколико се код нас стварају такви односи да нема експлоатације, да су кроз право на рад свакоме члану друштва средства за производњу приступачна под једнаким условима, и да може да учествује у расподели сразмерно његовим способностима и залагању, отуда се код нас рад ослобађа. Као друштвени процес, то је заиста тачно постављено.

Асистент Ваџић: Морам да учиним извесне примедбе. Прво, желео бих да подвучем да сам у својој дискусији имао у виду искључиво рад у економском смислу, рад као друштвену установу, а не рад у технолошком смислу. Технолошки, физички посматрано, раде и животиња, машина и природна стихија, економски гледано ради само човек. Ја сам имао у виду само рад као економску категорију. Друго, ако су рад и својина две разне установе, како је рекао проф. Гамс, са чим се ја у пот-

пуности слажем, мислим да се из промена у једној не могу непосредно изводити закључци у односу на другу. Сматрам да се не може примити формулација: радник није власник — то значи одвајање рада, средства за производњу су у друштвеној својини — то значи ослобођење рада. Треће, оно што је свакако најважније, мислим да се проф. Гамс и ја слажемо у погледу садржине процеса о коме је реч, али не и у погледу термина којим се он може означити. Оно што сам ја желео да кажем може се врло кратко формулисати: Рад у економском смислу, па и као друштвена установа, уосталом, представља апстракцију која нема своју самосталну материјалну егзистенцију већ је увек инкорпорисан у нечему, било као „неутошен рад“, тј. као радна снага у човеку, или као утошен рад опредељен у производима рада. (Рад у смислу процеса рада не наводимо јер ово значење свакако не долази у обзир.) Ни у једном ни у другом случају не може се говорити о „ослобођењу“ рада, јер се из тог појма не види јасно шта се ослобађа. Очигледно је да то није рад, јер не видим могућност како се једна апстракција која нема материјално обличје може ослободити. Зато, понављам, мислим да реч рад у изразу ослобођење рада може имати само преносно значење, односно представљати произвођаче, радничку класу или радне људе уопште.

III САСТАНАК СЕКЦИЈЕ (12 НОВЕМБРА 1962)

Проф. др. Александар Балтић: ПОЛОЖАЈ РАДНОГ ЧОВЕКА. — Ја бих, другови и другарице, истакао у Преднацрту оне одредбе које начелно регулишу положај радног човека у нашем друштву и његова права и слободе. Ја бих се задржао само на неким основним питањима у вези са положајем радног човека, не улазећи у друга питања која такође могу да се поставе кад је реч о положају радног човека.

Мени се чини да је најосновније питање за положај радног човека, које произилази из самог Преднацрта, питање права на рад. Сигурно је да то право, било да се истиче и као начело у Преднацрту, у нашем Уставном закону и у многим другим уставима у свету, представља једно од најбитнијих права за друштвени и економски положај човека уопште.

Кад расправљамо о праву на рад које је задржано у чл. 38 Преднацрта, могла би да се да једна општа карактеристика: да Преднацрт Устава тежи да одреди саму садржину тога права, наиме које су његове основне компоненте, односно елементи који чине његову суштину. Али, он истиче само извесне елементе, тако да не иде до краја. Он први пут, што не чини Уставни закон из 1953, покушава да да једну садржину права на рад и извесне последице које за друштвену заједницу из тога произилазе, односно обавезе у погледу зајемчења, обезбеђења права на рад. С те стране, што чини напор да одреди елементе, Преднацрт Устава треба поздравити.

Међутим, кад анализирамо чл. 38 онда се види да је имао намеру да, обухватајући право на рад, истовремено истакне и други један важан